

પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણપ્રણાલીમાં ગુરુ-શિષ્યનું સાંનિધ્ય મહત્વનું હતું. ગુરુકુળમાં નિવાસ કરીને વિદ્યાભ્યાસ કરવાની પરંપરાને કારણે આખો દિવસ બંનેનો સાથ રહેતો. તેથી ગમે તે ઘડીએ અને ગમે તે સ્થળે ગુરુ પોતાના શિષ્યને જ્ઞાન પીરસવાનું રાખતા. આ કારણે નિયત અભ્યાસક્રમનો પાઠ ભણવાની સાથે સાથે ક્યારેક સાહજિક રીતે અને ક્યારેક આકસ્મિક રીતે પણ શિષ્યને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો અવસર મળતો. આ પરંપરા આજે પણ પ્રાચીન પદ્ધતિથી સંસ્કૃતનું અધ્યયન-અધ્યાપન કરાવતી પાઠશાળાઓમાં અને ગુરુકુળોમાં સચવાયેલી છે. આવો જ એક પ્રસંગ આ પાઠમાં છે. નદીકિનારે શિષ્ય સાથે ભ્રમણ કરતા ગુરુને આકસ્મિક રીતે નદીના પાણીમાં તરતો એક કાષ્ઠખંડ-લાકડાનો ટુકડો નજરે પડે છે કે તરત જ ગુરુની પ્રજ્ઞા પોતાના શિષ્યને એક મહત્વનું જ્ઞાન પીરસવા માટે સક્રિય બને છે. એ સમયે અને એ સ્થળે કોઈ ગુરુએ પોતાના શિષ્યને જે જ્ઞાન આપ્યું હતું તે આજે પણ એટલું જ પ્રસ્તુત છે.

કાષ્ઠખંડ પોતાના જન્મકાળથી જ પાણીમાં તરવાનો ગુણ ધરાવે છે. સદ્ભાગ્યે તે સમુદ્રને મળતી નદીના પાણીમાં આવી પહોંચ્યો છે. તેથી હવે આ કાષ્ઠખંડને રત્નાકર મનાતા સમુદ્રમાં પહોંચવાનું સ્વાભાવિક રીતે સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થવાનું છે. પણ, જ્ઞાની ગુરુની દૃષ્ટિ આ સૌભાગ્યપ્રાપ્તિના માર્ગમાં વિઘ્નો પણ જોઈ શકે છે. આ વિઘ્નો તરફ પોતાના શિષ્યનું ધ્યાન દોરીને ગુરુ જણાવે છે કે જો આ કાષ્ઠખંડ પોતાને આ વિઘ્નોથી બચાવતો રહે તો જ તે સમુદ્રમાં પહોંચી શકે છે, અન્યથા નહિ.

માણસને કાષ્ઠખંડ તરીકે કલ્પીને ગુરુએ સરસ રૂપક ગોઠવી આપ્યું છે અને તે દ્વારા ખૂબ જ સહજ રીતે શિષ્યને ઉપદેશ આપ્યો છે. ગુરુનો ઉપદેશ છે કે માણસ પણ જીવનમાં આવતાં ચાર વિઘ્નોથી પોતાની જાતને બચાવી લે, તો જ સુખરૂપી સમુદ્રને પ્રાપ્ત કરવાનું સૌભાગ્ય મેળવી શકે છે.

गङ्गातीरे एकः गुरुः शिष्येण सह वर्तमानः आसीत्। स जलप्रवाहेण नीयमानं कञ्चन काष्ठखण्डं दर्शयन् शिष्यमाह – अयं जलप्रवाहेण सह समुद्रं प्राप्स्यति, परन्तु गमनमार्गे तीरे संलग्नता, भाराधिक्येन जले निमग्नता, आवर्तपातता, नदीजलवियोगश्चेति चत्वारो विघ्नाः न भवेयुः तदा एव।

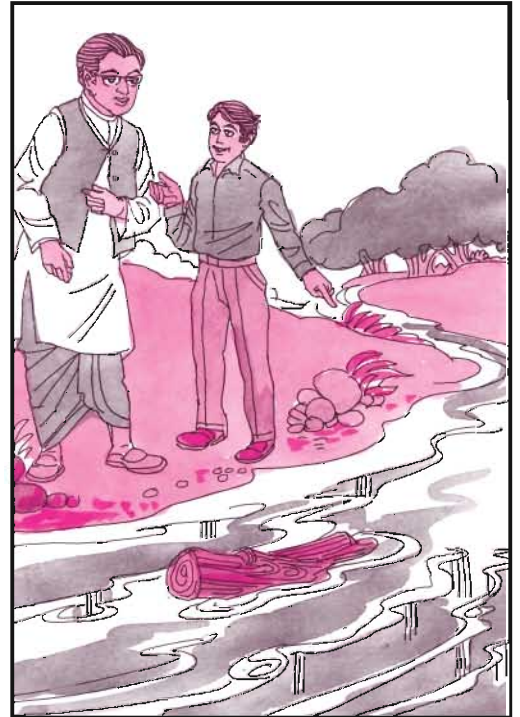
गुरुः उपदिशति शिष्यम्। वयं सर्वे मानवाः अपि काष्ठखण्डा इव। अस्माकं जीवनमेव नदी। परिवारः प्रवाहरूपः। तत्र स्नेहरूपं जलं वहति। स्वकीये परिवारे जीवनं जीवन्तः काष्ठरूपा वयं सुखपूर्णं संसाररूपं समुद्रम् अवश्यं प्राप्तुं शक्नुमः, यदि चत्वारो विघ्ना न भवन्ति।

जीवने कीदृशाः विघ्नाः भवन्तीति शिष्यः अपृच्छत्।

गुरुः समुपादिशत् – नदीरूपे जीवने आहार-निद्रा-भयादयः तीरभूताः सन्ति। तीरेषु संलग्नता नाम आहार-निद्रा-भयादीनां सेवने सततं प्रवृत्तिः। वस्तुतस्तु आहारादयः सेवनीयाः भवन्ति, तथापि तत्र सततं संलग्नता विघ्न एव। आहार-निद्रा-भयादिषु सततं प्रवृत्तिरूपः विघ्नः भवति चेत् काष्ठखण्डरूपाः वयं सुखरूपं समुद्रं प्राप्तुं न शक्नुमः।

सामाजिको व्यवहारः भाररूपो भवति। यद्यपि सामाजिको व्यवहारः सर्वत्रैव अपेक्षितो भवति। परन्तु सः शक्तिमतिक्रम्य न भवेत्। ये जनाः स्वकीयां शक्तिमतिक्रम्य सामाजिकान् व्यवहारान् कुर्वन्ति ते अतिभारत्वात् निमज्जन्ति एव। निमज्जितः जनः सुखमयं संसारसमुद्रं प्राप्तुं न शक्नोति।

सुरापानम् अक्षक्रीडा तमाखुभक्षणं चौरकर्म इत्यादीनि दुर्व्यसनानि मानवजीवने आवर्तभूतानि सन्ति। एषु पतितो जनः बहिः

આગતું ન શક્નોતિ । અતઃ તત્ર પતનમેવ ન ભવેત્ તાદૃશઃ પ્રયત્નઃ સતતં કરણીયો ભવતિ । યે જનાઃ વ્યસનેષુ પતિતાઃ સન્તિ તે તરન્તઃ અપિ એકસ્મિન્ સ્થાને પરિતઃ ભ્રમન્તિ । તેષાં પ્રગતિઃ બાધિતા ભવતિ । તતસ્તે સુખાદિરૂપં સંસારસમુદ્રં પ્રાપ્તું નાર્હન્તિ ।

પરિવારાત્ મુખત્વમ્ એવ નદીજલવિયોગઃ । સામાન્યતયા પરિવારે નિવસન્તઃ એવ વયં સંસારસમુદ્રં પ્રાપ્તું સમર્થાઃ ભવામઃ । પરન્તુ યદિ કશ્ચિત્ જનઃ સ્વાર્થવશાત્ ક્રોધવશાત્ વા પરિવારાત્ પ્રતિમુખો ભવતિ, સોઽપિ નદી (પરિવાર)–જલ–(સ્નેહ)–વિયુક્તઃ કદાચિદપિ જ્ઞાનેન સુખેન ચ પૂર્ણમ્ આનન્દમયં સંસારસમુદ્રં ન પ્રાપ્નોતિ ।

ચતુર્થ્યઃ વિઘ્નેભ્યઃ રક્ષિતાઃ જનાઃ જ્ઞાનેન સુખેન ચ પૂર્ણમ્ આનન્દમયં સંસારરૂપં સમુદ્રમ્ અવશ્યં પ્રાપ્નુવન્તિ ।

ટિપ્પણ

નામ : (પુંલિંગ) **કાષ્ઠખણ્ડઃ** લાકડાનો ટુકડો **આવર્તઃ** પાણીનું વમળ, ચક્રાકારે ગોળ ફરવું તે.

(સ્ત્રીલિંગ) **સંલગ્નતા** જોડાણ **નિમગ્નતા** ડૂબેલા રહેવું તે, ડુબાણ **પ્રવૃત્તિઃ** પ્રવૃત્તિ, કામકાજ **અક્ષક્રીડા** જુગારની રમત

(નપુંસકલિંગ) **સ્નેહરૂપમ્** સ્નેહના રૂપવાળું **જીવનમ્** જીવન, જિંદગી **સુરાપાનમ્** દારૂ પીવો તે **તમાલુભક્ષણમ્** તમાકુ ખાવી તે **મુખત્વમ્** વિમુખતા, જે-તે વસ્તુથી પોતાનું મુખ ફેરવી લેવું તે

સર્વનામ : **કઞ્ચન** કોઈ એકને, કોઈકને **અસ્માકમ્** અમારું, આપણું **યે** (પું.) જે (બ.વ.) **તે** (પું.) તેઓ (બ.વ.), પેલાઓ **એષુ** (પું.) એ સર્વમાં, એ બધામાં

વિશેષણ : **નીયમાનમ્ (કાષ્ઠખણ્ડમ્)** લઈ જવામાં આવતા (લાકડાના ટુકડા)ને **સ્વકીયે (પરિવારે)** પોતાના (પરિવાર)માં **ચત્વારઃ (વિઘ્નાઃ)** ચાર (વિઘ્નો), ચાર (બાધાઓ) **કીદૃશાઃ (વિઘ્નાઃ)** કેવા પ્રકારનાં (વિઘ્નો) **સુખરૂપમ્ (સમુદ્રમ્)** સુખરૂપી (સમુદ્ર)ને **સામાજિકઃ (વ્યવહારઃ)** સામાજિક (વ્યવહાર) **ભારરૂપઃ (વ્યવહારઃ)** બોજો લાગે તેવો (વ્યવહાર) **પતિતઃ (જનઃ)** પડેલો (માણસ) **તાદૃશઃ (પ્રયત્નઃ)** તેવો (પ્રયત્ન), તેવો (પ્રયાસ) **આનન્દમયં (સંસારસમુદ્રમ્)** આનંદથી ભરેલા (સંસારરૂપી સમુદ્ર)ને

અવ્યય : **સહ** સાથે **અપિ** પણ **ઇવ** ની જેમ **તત્ર** ત્યાં, તે સ્થળે **નામ** નામે ઓળખાતું, એ નામનું **વસ્તુતઃ** હકીકતમાં, વાસ્તવમાં **તુ** તો **તથાપિ** તેમ છતાં, છતાંય **ચેત્** જો **યદ્યપિ** જોકે **સર્વત્ર** બધી જગ્યાએ, દરેક સ્થળે **બહિઃ** બહાર **પરિતઃ** ચારે બાજુ **વા** અથવા, વિકલ્પના અર્થમાં **સતતમ્** સતત, અટક્યા વિના

સમાસઃ કાષ્ઠખણ્ડઃ (કાષ્ઠસ્ય ખણ્ડઃ – ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । ગજ્ઞાતીરે ગજ્ઞાયાઃ તીરમ્, તસ્મિન્ – ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । જલપ્રવાહેણ (જલસ્ય પ્રવાહઃ, તેન – ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । ગમનમાર્ગે (ગમનસ્ય માર્ગઃ, તસ્મિન્ – ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । ભારાધિક્યેન (ભારસ્ય આધિક્યમ્, તેન – ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । આવર્તપાતતા (આવર્તે પાતતા – સપ્તમી તત્પુરુષ) । પ્રવાહરૂપઃ (પ્રવાહઃ રૂપં यस્ય સઃ – બહુવ્રીહિ) । સ્નેહરૂપમ્ (સ્નેહઃ રૂપમ્ यस્ય સઃ – બહુવ્રીહિ) । કાષ્ઠરૂપાઃ (કાષ્ઠં રૂપં યેષાં તે – બહુવ્રીહિ) । સુખપૂર્ણમ્ (સુખેન પૂર્ણમ્ – તૃતીયા તત્પુરુષ) । સંસારરૂપમ્ (સંસારઃ રૂપમ્ यस્ય સઃ, તમ્ – બહુવ્રીહિ) । નદીરૂપે (નદી રૂપમ્ यस્ય તત્, તસ્મિન્ – બહુવ્રીહિ) । આહારનિદ્રાભયાદયઃ (આહારઃ ચ નિદ્રા ચ ભયં ચ – આહાર-નિદ્રા-ભયાનિ, इतरेतर द्वन्द्व), આહારનિદ્રાભયાનિઃ આદિઃ યેષામ્ તે – બહુવ્રીહિ) । પ્રવૃત્તિરૂપઃ (પ્રવૃત્તિઃ રૂપં यस્ય સઃ – બહુવ્રીહિ) । સુખરૂપમ્ (સુખં રૂપં यस્ય સઃ, તમ્ – બહુવ્રીહિ) । ભારરૂપઃ (ભારઃ રૂપમ્ यस્ય સઃ – બહુવ્રીહિ) । સંસારસમુદ્રમ્ (સંસારઃ એવ સમુદ્રઃ, તમ્ – કર્મધારય) । અક્ષક્રીડા (અક્ષાણાં ક્રીડા – ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । તમાલુભક્ષણમ્ (તમાલોઃ ભક્ષણમ્ – ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । ચૌરકર્મ (ચૌરસ્ય કર્મ – ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । માનવજીવને (માનવસ્ય જીવનમ્, તસ્મિન્ – ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । આવર્તભૂતાનિ (આવર્તઃ ભૂતઃ यस્ય તત્, તાનિ – બહુવ્રીહિ) । સુખાદિરૂપમ્ (સુખમ્ આદિઃ यस્ય સઃ – સુખાદિઃ, (બહુવ્રીહિ), સુખાદિઃ રૂપં यस્ય સઃ, તમ્ – બહુવ્રીહિ) । સ્વાર્થવશાત્ (સ્વાર્થસ્ય વશઃ, તસ્માત્ – ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । ક્રોધવશાત્ (ક્રોધસ્ય વશઃ, તસ્માત્ – ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । નદીજલવિયોગઃ (નદ્યાઃ જલમ્ – નદીજલમ્, ષષ્ઠી તત્પુરુષ), નદીજલાત્ વિયોગઃ – પઞ્ચમી તત્પુરુષ) ।

કૃદંત : (વિ.કૃ.) સેવનીયા: સેવવા યોગ્ય **કરણીયા:** કરવા યોગ્ય, કરવા લાયક (ક.ભૂ.કૃ) **ઉપવિષ્ટ:** બેઠેલો **અપેક્ષિત:** અપેક્ષા રખાયેલો **નિમજ્જિત:** ડૂબેલો, તળિયે જઈ બેઠેલો **પતિત:** પડેલો **બાધિતા** અટકી ગયેલી **રક્ષિતા:** રક્ષા પામેલા, સચવાયેલા (હે.કૃ) **પ્રાપ્તુમ્** પ્રાપ્ત કરવા માટે, મેળવવા માટે **આગન્તુમ્** આવવા માટે, આવવા વાસ્તે

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ (પરસ્મૈપદ) **વહ્ (વહતિ)** વહેવું **પ્રચ્છ > પૃચ્છ (પૃચ્છતિ)** પૂછવું, પ્રશ્ન કરવો **અર્હ્ (અર્હતિ)** યોગ્ય હોવું, લાયક હોવું

છટ્ટો ગણ (પરસ્મૈપદ) ઉપ + દિશ્ (ઉપદિશતિ) ઉપદેશ આપવો

વિશેષ

1. શબ્દાર્થ : પ્રદર્શયન્ દેખાડતો, બતાવતો **પ્રાપ્સ્યતિ** પ્રાપ્ત કરશે, પામશે **ભારાધિક્યેન** ભારની અધિકતાને કારણે **આવર્તપાતતા** વમળમાં ફસાઈ જવું તે **ચત્વાર:** ચાર (પું.) ન **ભવેયુ:** થાય નહિ **જીવનમ્** **જીવન્ત:** જીવનને જીવતા **સુખપૂર્ણમ્** સુખથી ભરેલાને **શક્નુમ્:** (આપણે સહુ) શક્તિમાન થઈશું **સેવને** સેવન કરવામાં **શક્તિમ્** અતિક્રમ્ય શક્તિનું અતિક્રમણ કરીને, શક્તિ કરતાં વધારે કામ કરીને ન **ભવેત્** થાય નહિ. થતું નથી. **અતિભારત્વાત્** અતિશય ભારે હોવાને કારણે **નિમજ્જન્તિ** ડૂબી જાય છે. તળિયે બેસે છે. **ઇત્યાદીનિ** વગેરે **આવર્તભૂતાનિ** વમળ બનેલાં, વમળ થઈ ગયેલાં **તરન્ત:** તરતા રહેનારા **નિવસન્ત:** નિવાસ કરતા **સમર્થા:** **ભવામ:** (આપણે સહુ) સમર્થ બનીએ છીએ. **સ્વાર્થવશાત્** સ્વાર્થને વશ થવાને કારણે **ક્રોધવશાત્** ક્રોધને વશ થવાને કારણે **પ્રતિમુખમ્** નદી (પરિવાર)-જલ (સ્નેહ)-વિયુક્ત: નદી (એટલે કે પરિવાર)ના જળ (એટલે કે સ્નેહ)થી વિયુક્ત-જુદો થયેલો **પ્રાપ્નોતિ** મેળવે છે. પામે છે.

2. સંધિ : નદીજલવિયોગશ્ચેતિ ચત્વારો વિષ્ના: (નદીજલવિયોગ: ચ ઇતિ ચત્વાર: વિષ્ના:) । ગુરુગ્રે (ગુરુ: અગ્રે) । કાષ્ટખણ્ડા ઇવ (કાષ્ટખણ્ડા: ઇવ) । ભવન્તીતિ (ભવન્તિ ઇતિ) । વસ્તુતસ્તુ (વસ્તુત: તુ) । સામાજિકો વ્યવહાર: (સામાજિક: વ્યવહાર:) । ભારરૂપો ભવતિ (ભારરૂપ: ભવતિ) । સર્વત્રૈવ (સર્વત્ર એવ) । અપેક્ષિતો ભવતિ (અપેક્ષિત: ભવતિ) । કરણીયો ભવતિ (કરણીય: ભવતિ) । તતસ્તે (તત: તે) । નાર્હન્તિ (ન અર્હન્તિ) । સોઽપિ (સ: અપિ) ।

સ્વાધ્યાય

1. અધોલિખિતેભ્ય: વિકલ્પેભ્ય: સમુચિતમ્ ઉત્તરં ચિનુત ।

- (1) જલપ્રવાહે ગુરુ: શિષ્યં કિં દર્શયતિ ? ○
(ક) પાષાણખણ્ડમ્ (ખ) કાષ્ટખણ્ડમ્ (ગ) કાઞ્ચનમ્ (ઘ) ગમનમાર્ગમ્
- (2) વયં સર્વે માનવા: કીદૃશા: ઇવ સ્મ: ? ○
(ક) જલમ્ ઇવ (ખ) નદી ઇવ (ગ) વિષ્ના ઇવ (ઘ) કાષ્ટખણ્ડા ઇવ
- (3) સામાજિકો વ્યવહાર: કુત્ર અપેક્ષિતો ભવતિ ? ○
(ક) સુખે (ખ) શુભપ્રસન્ને (ગ) સર્વત્ર (ઘ) અતિદુ:ખે
- (4) કેષાં જનાનાં પ્રગતિ: બાધિતા ભવતિ ? ○
(ક) ભયગ્રસ્તાનામ્ (ખ) વ્યસનિજનાનામ્ (ગ) વ્યાવહારિકાનામ્ (ઘ) શિષ્યજનાનામ્
- (5) ગુરુ: સહ ઉપવિષ્ટ: આસીત્ । ○
(ક) શિષ્યે (ખ) શિષ્યેણ (ગ) શિષ્યસ્ય (ઘ) શિષ્યમ્

(6) प्रतिमुखत्वम् एव नदीजलवियोगः।

(क) परिवारात् (ख) संसारात् (ग) व्यवहारात् (घ) प्रवाहात्

(7) आहारादयः भवन्ति।

(क) सेवनीयाः (ख) सेवनीयः (ग) सेवनीयो (घ) सेवनीयम्

(8) सामाजिको व्यवहारः शक्तिमनतिक्रम्य न।

(क) भवेताम् (ख) भवेयुः (ग) भवेत् (घ) भवेयम्

(9) गमनमार्गे विघ्नाः भवन्ति।

(क) एकः (ख) सप्त (ग) त्रयः (घ) चत्वारः

2. एकवाक्येन संस्कृतभाषायाम् उत्तरत ।

- (1) गुरुः कुत्र वर्तमानः आसीत् ?
- (2) गुरुः कम् उपदिशति ?
- (3) प्रवाहरूपे परिवारे किं वहति ?
- (4) कीदृशाः जनाः एकस्मिन् स्थाने भ्रमन्ति ?
- (5) विघ्नरहिताः जनाः कीदृशं समुद्रं प्राप्नुवन्ति ?

3. कृदन्तप्रकारं लिखत ।

(1) आगन्तुम्		(2) अतिक्रम्य	
(3) पतिताः		(4) करणीयाः	
(5) बाधिता			

4. सन्धिं योजयत ।

- (1) शिष्यः + अपृच्छत्
- (2) पतितः + जनः
- (3) अतः + तत्र
- (4) प्रगतिः + तेषाम्
- (5) गुरुः + अग्रे

5. अधः प्रदत्तानां पदानां समासप्रकारं लिखत ।

(1) भाराधिक्येन		(2) आहारनिद्राभयादयः	
(3) संसारसमुद्रम्		(4) सुखपूर्णम्	

6. ધાતુરૂપાણાં પરિચયં કારયત ।

યથા : ગચ્છન્તિ	ગમ્ (ગચ્છ)	પરસ્મૈપદ	વર્તમાનકાલ	અન્યપુરુષ	બહુવચન
(1) ભ્રમન્તિ					
(2) અપૃચ્છત્					
(3) ભવેયુઃ					
(4) ભવામઃ					

7. પુરુષવચનાનુસારં શબ્દરૂપાણાં પરિચયં કારયત ।

યથા : દેશે	દેશ	સપ્તમી	એકવચનમ્	દેશમાં
(1) પ્રવાહેણ				
(2) અસ્માકમ્				
(3) તીરેષુ				
(4) વ્યવહારાન્				
(5) પરિવારાત્				

8. પ્રશ્નાનામ્ ઉત્તરાણિ માતૃભાષયાં લિખત ।

- (1) સાચુ સુખ મેળવવા માટે કોણ યોગ્ય નથી ?
- (2) લેખકે મનુષ્યોને કાષ્ઠખંડ જેવા શા માટે કહ્યા છે ?
- (3) સમુદ્ર સુધી જવામાં કાષ્ઠખંડને કયાં કયાં વિઘ્ન આવી શકે છે ?
- (4) આવર્તપાત નામના વિઘ્નને સમજાવો.

9. વિભાગદ્વયં યથાર્થરીત્યા સંયોજયત ।

ક

- (1) આવર્તપાતતા
- (2) તીરે સંલગ્નતા
- (3) જલવિયોગઃ
- (4) જલે નિમગ્નતા

ખ

- (1) પરિવારાત્ પ્રતિમુખત્વમ્
- (2) સામાજિકવ્યવહારાણાં ભારાધિક્યમ્
- (3) વ્યસનેષુ સતતં પતનમ્
- (4) આહારાદીનાં સેવને સતતં પ્રવૃત્તિઃ
- (5) તન્ન યુક્તં સામ્પ્રતં ક્ષણમપિ અત્ર અવસ્થાતુમ્ ।

પ્રવૃત્તિ

- માનવીય દુર્વ્યસનોની સૂચિ બનાવો અને તેનાથી થનારી હાનિઓ લખો.
- દુર્ગુણોનો ત્યાગ કરી મહાન વ્યક્તિ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા મહાનુભાવોની યાદી બનાવો.